

نگرشی بر عرفات

محمد امین پورامینی

موقعیت جغرافیایی و حدود عرفات

عرفات سرزمین پهناور و همواری است که هشت کیلومتر مربع (8km^2) مساحت دارد،^۱ و امروزه در فاصله تقریبی بیست و یک کیلومتری (21km) شرق (جنوب شرقی) مکه قرار گرفته است.^۲ برخی فاصله را حدود دوازده میل نوشته‌اند.^۳ ازرقی و بعضی دیگر طول و عرض آن را دو میل در دو میل ذکر کرده‌اند،^۴ این مکان دورترین موقف از مواقف و مشاعر حج است، که در عین حال وسیع‌ترین آنها نیز محسوب می‌گردد،^۵ و تنها موقفی است که خارج از محدوده حرم قرار گرفته است،^۶ سه طرف آن سلسله کوهی قرار گرفته که از آن بعنوان «جبل عرفات» یاد می‌شود،^۷ این سلسله، قوسی را بوجود آورده‌اند که وتر آن را «وادی عرنه» تشکیل داده است.^۸

کیفیت قرارگیری این سلسله کوه: در شمال شرقی عرفات، کوهی بلند و قهوه‌ای رنگ قرار گرفته که به «جبل سعد» معروف است و بر محل وقوف اشراف دارد.^۹ در سمت طلوع خورشید کوه بلند دیگری است که از آن به «جبل ملحه» یاد می‌شود که این از جهت بلندی و ارتفاع، کوتاه‌تر از کوه سعد است و رنگش متمایل به سرخ و سفید با رگه‌های سیاه است. کوه

ملحه از ناحیه شرق تا جنوب عرفات، که راه طائف در آن قرار گرفته، امتداد دارد.^{۱۰} در قسمت جنوب، سلسله کوه‌های سیاهی است که بارزترین آنها «ام الرضوم» است.^{۱۱} و در ناحیه مغرب و شمال غربی آن «وادی عرنه» قرار دارد که خارج از محدوده وقوف است.^{۱۲} عرفات که خود بین مکه و طائف قرار گرفته،^{۱۳} از جنوب به «وادی نعمان» متصل است که تا وادی عرنه در جنوب غربی، امتداد دارد.^{۱۴}

در وادی نعمان مزرعه‌های خوبی بوده و شاعران به مدیحه‌سرایی آن پرداخته‌اند.^{۱۵} از سعید بن جبیر به نقل از ابن عباس نقل شده است که در این مکان عهد و میثاق از فرزندان آدم گرفته شد.^{۱۶}

در رابطه با حدود و مرز عرفات از ابوبصیر و معاویه بن عمار از حضرت امام جعفر صادق -ع- چنین نقل شده است:

«وحد عرفات من المأزمین الی أقصى الموقف»^{۱۷}؛ «حد عرفات از مأزمان تا آخرین جای وقوف است.»

در روایتی دیگر از معاویه بن عمار به نقل از آن حضرت آمده است:

«وحد عرفة من بطن عرنة و ثویة و نمره الی ذی المجاز، و خلف الجبل موقف»^{۱۸}؛ «حد عرفه از بطن عرنه و ثویه و نمره تا ذوالمجاز می‌باشد، و پشت کوه (جبل الرحمه) موقف است.»
سماعه بن مهران نیز از رئیس مذهب شیعه حضرت امام جعفر صادق -ع- روایت کرده است:

«... و اتفق الأراک و نمره و هی بطن عرنة و ثویة و ذالمجاز، فانه لیس من عرفة»^{۱۹}؛ «از وقوف در اراک و نمره، که بطن عرنه است، و ثویه و ذوالمجاز بپرهیز که آنها از عرفات شمرده نمی‌شوند.»

از بیان اقوال و توضیحات دیگر در بیان محدوده مکان، به خاطر دوری از اطناب می‌گذریم و عزیزان را به مدارک بحث ارجاع می‌دهیم.^{۲۰}

گذری در عرفات و چشم‌اندازی دیگر

و اینک برآنیم تا نام برخی از مکانهایی را که به هنگام حرکت از سمت مزدلفه (مشعرالحرام) به جانب عرفات به چشم می‌خورد، به ترتیب آنچه را که می‌بینیم و یا جایگاه

آن را در کتابهای تاریخی می‌یابیم به نحو اختصار روشن سازیم:

اخشبان:

در مرز شرقی مزدلفه دو کوه وجود دارد با نام «اخشبان»، کوه شمالی را «اخشب کبیر» و کوه جنوبی را «اخشب صغیر» گویند، از میان آن دو، راهی به سمت مزدلفه می‌گذرد که آن را «طریق المزمین» و «طریق الأخشبین» نامند.

این راه امروزه توسعه پیدا کرده است. چندین مسیر برای سواره‌ها احداث گردیده و یک راه نیز برای کسانی که می‌خواهند این مسیر را پیاده طی کنند.^{۲۱} این مسیر را «مأزمان» نیز نامند.^{۲۲}

مأزمان:

«مأزمان» تثنیه «مأزم» است که اهل لغت به راه تنگ میان دو کوه و امثال آن می‌گویند،^{۲۳} و در اینجا مقصود آن راه تنگی است که در میان دو کوه وجود دارد که اهل مکه از آن به عنوان «مضیق»؛ یعنی تنگه یاد می‌کنند،^{۲۴} تقی الدین فاسی از ابن شعبان نقل می‌کند که مأزمان دو کوه است در مکه که از مزدلفه بحساب نمی‌آید و همو به نقل از نووی در تهذیب می‌نویسد که آن دو کوه، بین عرفات و مزدلفه واقع است که از میان آن دو راهی می‌گذرد.^{۲۵} صاحب مرآة الحرمین فاصله بین باب بنی شیبه تا اول مأزمان را ۱۳۱۶۱ متر و فاصله میان آخر وادی محسر تا اول مأزمان را ۲۸۱۲ متر و حد فاصل بین اول مأزمان تا محل علامت حرم را - که از آن بعنوان طول مأزمان یاد می‌کنند - ۴۳۷۲ متر نگاشته است.^{۲۶} فاکهی و ازرقی حد فاصل میان دو مأزم را، که از آن بعنوان «مأزما عرفه» یاد می‌کنند، ۱۱۲ ذراع و ۱۲ انگشت نوشته‌اند،^{۲۷} ظاهراً مقصود آنها عرض تنگه است. در واقع این فاصله را دره‌ای تشکیل می‌دهد که نهایت آن به بطن عننه می‌رسد.^{۲۸} در گذشته حاجیان به هنگام عبور از این مسیر به سوی مشعرالحرام، گاهی در این تنگه مورد هجوم عده‌ای از دزدان و غارتگران قرار می‌گرفتند و اموالشان به غارت می‌رفت^{۲۹} و گاهی خونها ریخته می‌شد. امروز این راه توسعه پیدا کرده است.

بطن عرنه

حد فاصل بین دو علامت حد حرم و بین دو علامت حد عرفه از سمت مکه را بطن عرنه می‌گویند.^{۳۰} بهنگام استعمال، کلمه «عرفه» گاهی شامل بطن عرنه نیز می‌گردد، و گاهی تنها ارادهٔ موقف از آن می‌گردد.^{۳۱} طول وادی عرنه را ۱۵۵۳ متر نوشته‌اند.^{۳۲} گاهی از «بطن عرنه» ارادهٔ مسجد عرفه و همهٔ مسیل می‌گردد.^{۳۳}

علمین حرم

گویند اول کسی که علامتهای حد حرم (انصاب حرم) را نصب کرد، حضرت ابراهیم خلیل با راهنمایی جبرئیل بوده است، و پس از او اسماعیل، قصی بن کلاب، قریش، پیامبر - ص - قبل از هجرت و همچنین در عام الفتح، عمر، عثمان، معاویه، عبدالملک بن مروان و مهدی عباسی آن را تجدید بنا کرده‌اند و بعدها صاحب اربل در سال ۶۲۶ ه. ق. و صاحب یمن در سال ۶۸۳ ه. ق. دو علامتی که در سمت عرفه بود تجدید ساخت کردند.^{۳۴} تقی الدین فاسی اقوال مختلفی را در بیان مقدار مسافت حد حرم از سمت عرفه به این شرح ذکر کرده است:

□ ۷ میل، این فاصله را ماوردی در الاحکام السلطانیه، شیخ ابو اسحاق شیرازی در مهذب و نووی در ایضاح و تهذیب الاسماء و اللغات آورده‌اند.

□ حدود ۸ میل، این مقدار را قاضی ابوالولید الباجی ذکر کرده است.

□ ۹ میل، این حد را قیروانی در کتاب نوادر و سلیمان بن خلیل نگاشته‌اند.

□ ۱۱ میل، این مسافت را ازرقی،^{۳۵} فاکهی و ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله بن خرداذبه خراسانی در کتاب «المسالك و الممالک»، نوشته‌اند.

و در آخر، فاسی در صحت این اقوال خدشه می‌کند.^{۳۶}

در علل این اختلافات عواملی چند دخالت دارد، از جمله:

۱ - وجود اختلاف در مقدار میل، گفته شده است که قدم هر میل را برابر با ۴۰۰۰ ذراع

می‌دانستند،^{۳۷} و برخی آن را ۲۰۰۰، ۳۵۰۰، ۶۰۰۰ ذراع ذکر کرده‌اند.^{۳۸}

۲ - پستی و بلندیهای منطقه، و بطور کلی موانع طبیعی در کیفیت اندازه‌گیری مؤثر بوده

است.

۳ - اختلاف در مبدأ مسافت نیز دخیل است، برخی ابتدا را از باب بنی شیبیه، بعضی مکانی بین باب بنی شیبیه و باب المعلاة، و برخی دیگر از عتبه باب المعلاة گرفته‌اند.^{۳۹}

بنابر آن که مقدار هر میل برابر با ۳۵۰۰ ذراع بوده باشد تقی الدین فاسی مقدار فاصله از دیوار باب بنی شیبیه تا علمین حد حرم از سمت عرفه را $۱\frac{1}{7}$ ۳۷۱۱۰ ذراع ید، که حدود $۱۰\frac{3}{5}$ میل، و از عتبه باب المعلاة تا علمین $۳\frac{3}{7}$ ۳۵۰۸۳ ذراع، حدود ۱۰ میل،^{۴۰} و در جای دیگر کتاب فاصله بین باب بنی شیبیه تا علمین را $۶\frac{1}{7}$ ۴۰۳۸۱ ذراع، حدود $۱۱\frac{1}{7}$ میل، و بین باب المعلاة تا علمین را $۶\frac{4}{5}$ ۳۸۲۵۴ ذراع، حدود $۱۰\frac{4}{5}$ میل نوشته است.^{۴۱}

علمین عرفات

ابراهیم رفعت پاشا فاصله علمین حد عرفات از سمت مکه را تا باب المعلاة ۲۱۴۷۶ متر^{۴۲} - که حدود ۲۱/۵km می‌باشد^{۴۳} - نوشته است.

کوه‌های منطقه

۱ - **اخشبان:** دو کوه اخشب کبیر و اخشب صغیر است،^{۴۴} که شرح آن گذشت.

۲ - **نمره:** فاکهی می‌نویسد: بهنگام خروج از مازمان عرفه به طرف موقوف (یعنی حرکت بسمت عرفات) کوهی در سمت راست مشاهده می‌شود که انصاب و علائم حرم روی آن قرار دارد، این کوه نمره است که تا مسجد عرفه ۲۶۴۵ ذراع فاصله دارد. در زیر این کوه غاری است حدود ۴×۵ ذراع که گفته می‌شود محل نزول پیامبر اسلام - ص - در روز عرفه قبل از رفتن به موقوف بوده است. این مکان تا امروز منزل ائمه است.^{۴۵} آنگاه روایتی را از حضرت امام صادق - ع - و آن حضرت از پدر بزرگوارشان حضرت امام محمد باقر - ع - به نقل از جابر، مبنی بر آمدن رسول خدا - ص - در آن مکان نقل می‌کند.^{۴۶}

ازرقی پس از ذکر این غار، فاصله آن را تا مسجد عرفه ۲۰۱۱ ذراع نوشته است.^{۴۷}

عائق بن غیث بلادی می‌نویسد: نمره کوهی کوچک در غرب مسجد عرفه (نمره) است^{۴۸} که از ارتفاع زیادی برخوردار نیست، و از حدود شرقی حرم شمرده می‌شود. وادی عرنه

از بین نمره و عرفه می‌گذرد و بخاطر وجود این کوه، به منطقه و اطراف آن و حتی مسجد عرفه، «نمره» گفته‌اند.^{۴۹}

۳ و ۴- **نبیعه و نبعه**: دو کوه هستند که پشت جبل الرحمه واقع شده‌اند.^{۵۰}

۵- **نابت**: از ابن عباس نقل شده است که موقف پیامبر - ص - در این مکان بوده است،^{۵۱} محمد بن عبدالله بن عبید بن عمیر به نقل از پدرش موقعیت این کوه را برابر کوه الال و در کنار کوه مسلم بین نبعه و نبیعه معرفی کرده است.^{۵۲}

۶- **الال**: این کوه همان جبل الرحمه است،^{۵۳} که در برخی از روایات ما نیز به این مطلب تصریح شده است، گرچه احتمالات دیگری چون «بیت الحرام» و «جبل المشاة» نیز داده شده است.^{۵۴}

۷- **ملحه**: این کوه در شرق عرفات واقع است.^{۵۵}

۸- **سعد**: این کوه در شمال شرقی عرفات واقع شده است.^{۵۶}

۹- **ام الرضوم**: در جنوب عرفات واقع است.^{۵۷}

۱۰- **جبل الرحمه**: معروفترین کوه در عرفات است که از آن به «جبل عرفه» و «جبل عرفات» یاد می‌شود، نامهای دیگر قرین، الال و نابت هم بر آن اطلاق شده است، قرین که تصغیر کلمه قرن بمعنای شاخ کوچک است، به کوهی که به تنهایی در میان صحرا قرار گرفته باشد بخاطر شباهتی که با برآمدگی شاخ کوچک دارد به آن قرین گویند، الال گفته شده است چون به هنگام گرما، سراب بر روی آن نمایان است، نابت اطلاق شده است، چون مانند یک گیاهی که از زمین روئیده شده، تک و تنها است.^{۵۸}

صاحب مرآة الحرمین پس از اشاره به استعمال غلط جبل عرفات بر روی جبل الرحمه می‌نویسد: این کوه کم ارتفاعترین کوه در منطقه است که ارتفاع آن به ۳۰ متر و طول آن حدود ۳۰۰ متر می‌رسد، و در وسط قلعه آن ساختمانی ۱۰×۱۵ متر وجود دارد که به آن مسجد ابراهیم می‌گویند، و در روی این کوه نشانه‌ای مانند علامتهای حرم بنا شده است که بخاطر راهنمایی مردم در شب به کوه، روی آن چراغ آویزان می‌کنند،^{۵۹} اطراف این کوه هشت حوض وجود دارد که آب آن از چشمه زبیده است که از راه‌های زیر زمینی به آن وصل می‌شود،^{۶۰} امروزه خبری از این حوضها نیست.

- ۱۱- کرا: آب چشمه زبیده از زیر این کوه خارج می‌شود. ۶۱
- ۱۲- کبکبا: ابن جوزی از وجود این کوه در عرفات نام می‌برد. ۶۲

اراک

نام موضعی در نمره است. ۶۳

● پی نوشتها:

- ۱- اشهر المساجد فی الاسلام، ج ۱، ص ۱۳۱
- ۲- معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۵
- ۳- المناسک و اماکن طرق الحج و معالم الجزیره، ص ۴۷۱؛ لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۰، ص ۱۳۹۵۰ (به نقل از مقدمه لغت میر سید شریف جرجانی).
- ۴- اخبار مکه، ج ۲، ص ۱۹۴؛ مرآة الحرمین، ج ۱، ص ۴۴، و ج ۱، ص ۳۳۵
- ۵- اشهر المساجد فی الاسلام، ج ۱، ص ۱۳۱؛ معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۵
- ۶- وسایل الشیعه، ج ۱۱، ص ۱۲، ح ۹؛ بحار الانوار، ج ۱۰۱، ص ۳۳؛ شفاء الغرام، ج ۱، ص ۴۸۲؛ معالم مکه التاریخیه و الاثریه، ص ۱۸۳
- ۷- مرآة الحرمین، ج ۱، ص ۳۳۵
- ۸- همان؛ معالم مکه التاریخیه و الاثریه، ص ۱۸۲؛ اشهر المساجد فی الاسلام، ج ۱، ص ۱۳۱
- ۹- معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۵؛ معالم مکه التاریخیه و الاثریه، ص ۱۸۲
- ۱۰- همان.
- ۱۱- همان.
- ۱۲- جامع احادیث الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۷۶، ح ۳۲۱۰؛ معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۵؛ معالم مکه التاریخیه و الاثریه، ص ۱۸۳
- ۱۳- اشهر المساجد فی الاسلام، ج ۱، ص ۱۳۱
- ۱۴- همان.
- ۱۵- شفاء الغرام، ج ۱، ص ۵۷۰
- ۱۶- همان.
- ۱۷- جامع احادیث الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۷۴، ح ۳۲۰۱ و ۳۲۰۲؛ بحار الانوار، ج ۹۹، ص ۲۷۰، ح ۲۰
- ۱۸- وسایل الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۱، ح ۱
- ۱۹- همان، ج ۱۱، ص ۵، ح ۶؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۷۶، ح ۳۲۱۰
- ۲۰- ازرقی، اخبار مکه، ج ۲، ص ۱۹۴؛ فاکهی، اخبار مکه، ج ۵، ص ۷، ح ۲۷۱۹؛ معجم البلدان، ج ۴، ص ۱۰۴؛ کتاب المناسک لاماکن طرق الحج، ص ۵۱۰؛ معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۳

- ۲۱- اودیه مکه المکرمه، ص ۹۳
- ۲۲- معالم مکه التاريخيه و الاثريه، ص ۲۴۱
- ۲۳- شفاء الغرام، ج ۱، ص ۴۹۸؛ مرآة الحرمين، ج ۱، ص ۳۴۰
- ۲۴- غاية المرام باخبار سلطنة البلد الحرام، ج ۲، ص ۲۴۹؛ شفاء الغرام، ج ۱، ص ۴۹۷
- ۲۵- شفاء الغرام، ج ۱، ص ۴۹۸- ۴۹۷
- ۲۶- مرآة الحرمين، ج ۱، ص ۳۴۲- ۳۴۱
- ۲۷- تاريخ مکه، ج ۲، ص ۱۸۷؛ اخبار مکه، ج ۴، ص ۴۲۹
- ۲۸- غاية المرام باخبار سلطنة البلد الحرام، ج ۲، ص ۲۴۹
- ۲۹- غاية المرام باخبار سلطنة البلد الحرام، ج ۲، ص ۲۴۹
- ۳۰- مرآة الحرمين، ج ۱، ص ۳۳۵
- ۳۱- همان.
- ۳۲- همان، ج ۱، ص ۳۴۱
- ۳۳- اتحاف الوری باخبار ام القرى (پاورقی)، ج ۱، ص ۴۳۵، بنقل از معجم البلدان.
- ۳۴- شفاء الغرام، ج ۱، ص ۸۶
- ۳۵- تاريخ مکه، ج ۲، ص ۱۳۱
- ۳۶- شفاء الغرام، ج ۱، ص ۸۸
- ۳۷- اودیه مکه المکرمه، ص ۲۶، عاتق بن غيث بلادی در پاورقی می نویسد: بنا بر حساب قدما هر فرسخ برابر با ۳ میل، هر میل برابر با ۴۰۰۰ ذراع، هر ذراع برابر با ۲۴ انگشت بوده است.
- ۳۸- شفاء الغرام، ج ۱، ص ۹۴
- ۳۹- همان.
- ۴۰- همان.
- ۴۱- همان، ج ۱، ص ۴۸۴
- ۴۲- مرآة الحرمين، ج ۱، ص ۳۳۵
- ۴۳- فی رحاب البيت الحرام، ص ۲۹۰
- ۴۴- المنتظم، ج ۱، ص ۱۴۸؛ اودیه المکه المکرمه، ص ۹۳
- ۴۵- اخبار مکه، ج ۴، ص ۳۲۸؛ ازرقی، تاریخ مکه، ج ۲، ص ۱۸۸
- ۴۶- همان.
- ۴۷- تاريخ مکه، ج ۲، ص ۱۸۹
- ۴۸- معالم مکه التاريخيه و الاثريه، ص ۳۱۰
- ۴۹- اودیه مکه المکرمه، ص ۱۱۵
- ۵۰- معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۶
- ۵۱- اخبار مکه، ج ۵، ص ۷، خبر ۲۷۱۹

- ۵۲- همان، ص ۸، خبر ۲۷۲۰
- ۵۳- معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۶
- ۵۴- اخبار مکه، ج ۵، ص ۸، خبر ۲۷۲۰
- ۵۵- معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۵؛ معالم مكة التاريخية، ص ۱۸۲
- ۵۶- همان.
- ۵۷- همان.
- ۵۸- معجم معالم الحجاز، ج ۶، ص ۷۶-۷۷؛ معالم مكة التاريخية و الاثرية، ص ۱۸۲
- ۵۹- مرآة الحرمين، ج ۱، ص ۳۳۵
- ۶۰- همان، ج ۱، ص ۴۴
- ۶۱- اودية مكة المكرمة، ص ۳۵
- ۶۲- المنتظم، ج ۱، ص ۱۴۰
- ۶۳- معجم معالم الحجاز، ج ۱، ص ۸۱

